

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ АНАЛІЗУ ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ

Н.Є. Гоцуляк, О.В. Бабелюк. **Методологічні основи аналізу проблеми професійного самовизначення.** У статті здійснено огляд методологічних основ аналізу проблеми самовизначення в цілому та професійного зокрема. Теоретичний аналіз і узагальнення положень дозволяють виділити й описати види самовизначення, уточнити їхній зміст, механізми, динаміку, критерії оцінки й показники, рівні розвитку, усвідомити місце самовизначення у загальній структурі особистісного й професійного розвитку людини, а також умови, що впливають на його реалізацію. Виділені у низці досліджень критерії оцінки самовизначення охоплюють певну сферу феноменології цього процесу, виражають акцент на актуальні або відстрочені за часом результати самовизначення, цінності самовизначення з погляду людини або суспільства, локалізації його результатів у внутрішньому або зовнішньому плані.

Ключові слова: методологія, самовизначення, професійне самовизначення, самоактуалізація, психологічний фактор, особистість, вдосконалення, професіоналізм.

Н.Е. Гоцуляк, О.В. Бабелюк. **Методологические основы анализа проблемы профессионального самоопределения.** В статье проведён обзор методологических основ анализа проблемы самоопределения вообще и профессионального в частности. Теоретический анализ и совокупность положений позволяют выделить и описать виды самоопределения, уточнить их содержание, механизмы, динамику, критерии оценки и показатели, уровни развития, осознать место самоопределения в общей структуре личностного и профессионального развития человека, а также условия, что влияют на его реализацию. Выделенные в ряде исследований критерии оценки самоопределения охватывают большую или меньшую сферы феноменологии этого процесса, выражают акцент на актуальные или отсроченные по времени результаты самоопределения, ценности самоопределения с точки зрения человека или общества, локализации его результатов во внутреннем или внешнем плане.

Ключевые слова: методология, самоопределение, профессиональное самоопределение, самоактуализация, психологический фактор, личность, усовершенствование, профессионализм.

Постановка проблеми. Проблема самовизначення не є предметом вивчення однієї лише психології. Вона завжди розглядалася як серйозна світоглядна проблема, яка має

міждисциплінарний характер і є предметом вивчення насамперед таких наук, як філософія, політологія, соціологія, педагогіка. У науковому плані вивчення пов'язаних із професійним самовизначенням проблем впливу на цей процес психологічних факторів знайшло своє відображення у низці досліджень вітчизняних психологів (М. Корольчук, В. Осьодло, О. Сафін та ін.). Разом з тим слід зазначити, що в психології сьогодні завдання вивчення професійного самовизначення залишається поки що поза належною увагою. Відсутність науково-обґрунтованих даних з цієї проблеми не дозволяє виробити адекватні технології діагностики і прогнозування професійного збереження. Отже, практична значущість і недостатня теоретична розробленість проблеми професійного самовизначення обумовили вибір теми дослідження.

Аналіз останніх джерел і публікацій. У науковому аспекті вивчення, пов'язаних із професійним самовизначенням різних фахівців, проблем впливу на цей процес психологічних чинників знайшло своє відображення у низці досліджень вітчизняних і зарубіжних вчених – К. Абульханової-Славської, Л. Анциферової, Л. Божович, М. Гінзбурга, Є. Клімова, Т. Кудрявцева, С. Максименка, А. Маркової, А. Осницького, Ф. Парсонс, Ю. Поварьонкова, С. Рубінштейна, Д. Сьюпера, В. Татенка, Т. Титаренко, Л. Шнейдера, Е. Еріксона та ін.

Мета статті полягає у розгляді методологічних основ аналізу проблеми самовизначення взагалі та професійного, зокрема.

Виклад основного матеріалу. Теоретичний аналіз і узагальнення положень, що містяться в роботах названих та інших авторів, дозволяють виділити й описати види самовизначення, уточнити їхній зміст, механізми, динаміку, критерії оцінки й показники, рівні розвитку, усвідомити місце самовизначення у загальній структурі особистісного й професійного розвитку людини, а також умови, що впливають на його реалізацію.

Аналіз наукових праць у досліджуваній сфері показує, що сьогодні не існує стійкої єдиної думки у визначенні психологічного змісту самовизначення взагалі і професійного, зокрема. Причини нерозв'язаності цієї проблеми вбачаються у такому: розгляд проблеми самовизначення особистості відбувається переважно ізольовано в контексті лише юнацького віку, в якому, на думку багатьох авторів, проявляється найбільше розгорнення і наочність цього процесу; є присутнім вузьке розуміння професійного самовизначення як вибору професії [1; 2]; спостерігається відчутний зсув інтересу дослідників до

особистісних аспектів професійного самовизначення [3]; сама проблема самовизначення в сучасній вітчизняній науці є ще достатньо молодою, тому «семантичне поле» цього терміна розташовується в широкому діапазоні і має нечіткі обриси; складність визначення поняття «професійне самовизначення» пов'язане ще й з тим, що його супроводжують такі близькі поняття, як самореалізація, самоактуалізація, ідентифікація, які часто використовуються як синоніми, в зв'язку із чим відбувається розмивання меж поняття професійне самовизначення, губиться його предметність [4].

Поняття «самовизначення» пояснюється як процес визначення свого місця у житті, у суспільстві, усвідомлення своїх інтересів. У психології методологічні основи аналізу проблеми самовизначення було закладено С. Рубінштейном, який розглядав цю проблему у контексті проблеми детермінації поведінки і життєдіяльності людини у цілому. Самовизначення, на його думку, виступає як свідомо вироблюване ставлення до світу: «людина є особистість у силу того, що вона свідомо визначає своє ставлення до навколишнього» [5, с. 246.]. Намічений ним підхід розвиває у своїх роботах К. Абульханова-Славська, яка розглядає самовизначення як самодетермінацію, як здатність до самоорганізації життя. У понятті «самовизначення» фіксується активний, цілепокладаючий характер ставлення людини до власного життя. Отже, специфічність самовизначення полягає у виразному вираженні в ньому ролі «внутрішніх умов», що визначають здатність людини до самоорганізації власного життя на противагу хаотичності і випадковості зовні детермінованих подій [6]. У сучасній психологічній науці під самовизначенням особистості розуміється «свідомий акт виявлення і твердження власної позиції у проблемних ситуаціях». Особистість, що самовизначилася, – це суб'єкт, який усвідомив, що він хоче, що він може, що він є (особистісні і фізичні властивості) і що від нього очікує колектив.

Самовизначення розглядається в різних контекстах: життєвому (пошук сенсу власного буття, формування несуперечливої системи світу і свого місця у ньому), у контексті свідомості і самосвідомості (знаходження/відновлення цілісності «Я», його переосмислення, корекція, досягнення ідентичності), соціалізації і професіоналізації особистості (усвідомлення та вирішення суперечностей у системі «суспільство, професія – людина»). У зв'язку з цим поряд з особистісним самовизначенням у психології виділяються такі його види: особистісне, соціально-професійне, рефлексивне, життєве.

Тут до уваги береться, насамперед, предметна сфера (тобто із приводу чого визначається людина) і сфера самовизначення. Причому, зазначені види самовизначення, з'являючись онтогенетично у різний час, проте, постійно взаємодіють один з одним. Таку їхню взаємну детермінацію (на прикладі взаємовпливу професійного й особистісного самовизначення) показує В. Татенко, відзначаючи, що обираючи професію, людина значною мірою обирає життєвий шлях і стиль життя [7]. Вибір професії визначає й місце проживання, рівень матеріального добробуту і ступінь свободи для творчості. Від успішної кар'єри залежить рівень задоволеності життям у цілому. В основі розуміння кожного виду самовизначення, на думку А. Маркової, лежить акт зіставлення, визначення і подальшої реалізації людиною себе щодо певних критеріїв: у випадку життєвого самовизначення – загальнолюдських критеріїв сенсу життя; у випадку особистісного самовизначення – вироблених у суспільстві критеріїв становлення особистості; у випадку соціального самовизначення – критеріїв приналежності до певної сфери суспільних відносин і певного соціального кола; у випадку професійного самовизначення – критеріїв професіоналізму тощо [8, с. 59].

Аналіз наукових підходів, урахування уваги на різні аспекти самовизначення, описувані різними авторами з тим або іншим акцентом на окремих параметрах досліджуваного феномена дозволяє продовжити почату класифікацію видів самовизначення. Так, за критерієм суб'єкта самовизначення, можна виділити самовизначення окремого індивіда або групи людей (спільноти). Залежно від переваги зовнішніх або внутрішніх детермінант, що обумовлюють акт самовизначення (визначають необхідність вибору альтернатив на цей момент), виділяються самовизначення вільне (внутрішньо детерміноване) або змушене (детерміноване більшою мірою зовнішніми обставинами, оточенням). Залежно від тимчасового аспекту варто виділити самовизначення актуальне, відстрочене (стосовно подій, що відбулися, вчинків та ін.) і перспективне (завчасне, прогностичне визначення своєї позиції, в окремих випадках незмінність, ригідність якої об'єктивно не відповідає обстановці, що змінюється потім). Необхідність подальшого уточнення сутності професійного самовизначення передбачає звертання до тих положень наукових підходів, які нам здаються найбільш продуктивними у вирішенні цього завдання.

Роль самовизначення в процесі професійного розвитку полягає у виявленні неузгодженості у системі «професія –

людина» і визначенні шляхів її подолання. Тобто об'єктивною основою для самовизначення є реальна наявність неузгодженості, розбіжності нормативно обумовлених і індивідуально-суб'єктивних параметрів. Професійне самовизначення у цьому відношенні є самостійне усвідомлене узгодження професійно-психологічних можливостей людини зі змістом і вимогами професійної діяльності.

Е. Зеєр, зокрема, стверджує, що професійне самовизначення як твердження власної позиції у проблемній ситуації, як правило, супроводжується конфліктами внутрішньоособистісного характеру [9, с. 117]. Функцією вибору, таким чином, є усунення внутрішньоособистісної суперечності (конфлікту) і встановлення певного балансу між своїми можливостями і перевагами, з одного боку, та нормативними вимогами діяльності і професійного співтовариства, з другого. Структурно-детермінаційна схема взаємозв'язку проблемної ситуації з можливими фіналами самовизначення представлена на рисунку 1.

Рисунок 1. Варіанти професійного самовизначення залежно від типу вирішення внутрішньоособистісних конфліктів

Отже, професійне самовизначення можна визначити як самостійне усвідомлене узгодження професійно-психологічних можливостей людини зі змістом і вимогами професійної діяльності, що досягається в процесі оцінки проблемної ситуації і вибору оптимальної з огляду професійної перспективи альтернативи. Найчастіше потрібна спеціальна (рефлексивна) діяльність людини не тільки щодо зіставлення, але й щодо виявлення цих альтернатив. Ефективність такої діяльності безпосередньо пов'язана з рівнем

розвитку професійної свідомості і самосвідомості особистості, що визначають ступінь поінформованості людини у різних аспектах професії і знання своїх сильних і слабких сторін як представника цієї професії. Слабке знання зазначених аспектів, а також їхня суперечливість, нестійкість підвищує проблемність ситуації для людини. У цьому випадку самовизначення розглядається як рефлексивна діяльність суб'єкта, спрямована на зменшення невизначеності майбутнього вибору за рахунок розширення психологічного простору (або інформаційної основи) самовизначення, у тому числі за рахунок звертання до власного суб'єктного досвіду і ресурсу зовнішнього середовища. Оволодіння здатністю до самовизначення у проблемних ситуаціях та її вдосконалювання може розглядатися як найважливіший чинник (механізм) розвитку особистості професіонала, профілактики криз професійного розвитку. Із цього підходу професійне самовизначення розглядається як чинник професійного розвитку, як найважливіша характеристика соціально-психологічної зрілості особистості, що сприяє самореалізації і самоактуалізації людини.

З точки зору системної методології психологічні чинники професійного самовизначення є різнорівневими, що відображає усю складність і багатоаспектність детермінантного поля самовизначення, перевагу регулюючої здатності одних чинників (у ролі стратегічних, довгострокових) над іншими. Наприклад, Н. Кузьміна і А. Реан виділяють психологічні чинники трьох видів: об'єктивні, пов'язані з діяльністю людини в існуючій системі; суб'єктивні, пов'язані з особистісними передумовами, що обумовлюють успішність діяльності і визначальний інтерес до окремих її аспектів і професії у цілому (мотивація, спрямованість, здібності); об'єктивно-суб'єктивні, пов'язані з особливостями організації професійного середовища, професіоналізмом керівників і т.д. [10, с. 38].

Стосовно виконання функції структурування й інтеграції свого професійного майбутнього оцінка професійного самовизначення, на думку Є. Клімова, повинна враховувати інформаційний, стосунковий і виконавський аспекти, які слід віднести до таких компонентів професійної перспективи (особистої професійної перспективи): праця і професійна діяльність (знання про соціально-економічну ситуацію у країні, світі професійної праці, уявлення про зміст своєї праці); я сам (знання про особисті можливості і недоліки, відношення до них, знання про шляхи їхнього використання/подолання);

життєві і професійні цілі; зовнішні перешкоди на шляху досягнення цілей і знання шляхів їхнього подолання. Однак слід зазначити, що перераховані компоненти становлять більшою мірою інформаційну основу самовизначення, що впливають як передумови на передбачуваний вибір і побудову на цій основі професійного плану як результату самовизначення. У відношенні ОПП, яка структурує професійну активність і саморозвиток професіонала на більш-менш віддалене майбутнє, виділяються такі характеристики: тривалість; визначеність, зрозумільність плану, диференційованість (розчленованість на найближчі і далекі перспективи); стійкість у часі і стосовно зовнішніх впливів; реалістичність; оптимістичність (співвідношення позитивних і негативних припущень про своє майбутнє); логічна і внутрішня погодженість; погодженість із вираженими схильностями.

Висновки. Отже, виділені у низці досліджень критерії оцінки самовизначення охоплюють певну сферу феноменології цього процесу, виражають акцент на актуальні або відстрочені за часом результати самовизначення, цінності самовизначення з погляду людини або суспільства, локалізації його результатів у внутрішньому або зовнішньому плані (вироблених змін у самій людині або її оточенні), з переважним зверненням уваги на зміни у ціннісно-смисловому, операційному, емоційно-вольовому компонентах особистості, зовнішніх (об'єктних) або внутрішніх (суб'єктних) ресурсах-реалізаторах цілей і планів самовизначення.

Список використаних джерел

1. Баріхашвілі І. І. Психологічні основи профорієнтації і професійного самовизначення : навч.-метод. посіб. / І. І. Баріхашвілі, М. П. Ворона, І. М. Старіков; Держ. центр зайнятості, Миколаїв. облас. центр зайнятості, Південнослов'ян. ін-т Київ. славист. ун-ту. – Миколаїв : Атол, 2006. – 223 с.
2. Бородулькіна Т. О. Вплив образу професії на становлення професійної ідентичності особистості / Т. О. Бородулькіна // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. Ін-ту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / голов. ред. С. Д. Максименко. – К., 2007. – Т. 9, ч. 2. – С. 39–47.
3. Батаршев А. В. Базовые психологические свойства и профессиональное самоопределение личности : практ. рук. по психол. диагностике / А. В. Батаршев. – СПб.: Речь, 2005. – 208 с.
4. Бодров В. А. Психологические исследования проблемы профессионализации личности / В. А. Бодров // Психологичес-

- кие исследования проблемы формирования личности профессионала / под ред. В. А. Бодрова [и др.]. – М. : Институт психологии АН СССР, 1991. – С. 3–26.
5. Рубинштейн С. Л. Проблемы общей психологии / С. Л. Рубинштейн. – М.: Педагогика, 1973. – 424 с.
 6. Абульханова-Славская К. А. Стратегия жизни / К. А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1991. – 299 с.
 7. Татенко Н. О. Психологія професійного вибору / Н. О. Татенко // Особистісний вибір: психологія відчаю та надії / за ред. Т. М. Титаренко. – К.: Міленіум, 2005. – Розд. 13. – С. 294–323.
 8. Маркова А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Знание, 1996. – 308 с.
 9. Зеер Э. Ф. Психология профессий : учеб. пособ. для студ. вузов / Э. Ф. Зеер. – 2-е изд., перераб., доп. – М. : Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 336 с.
 10. Кузьмина Н. В. Проблемы повышения профессионализма педагогов / Н. В. Кузьмина, А. А. Реан // Вопросы психологии: журнал / гл. ред. А. М. Матюшкин. – 1989. – № 5. – С. 180–189.

Spysok vykorystanyh dzherel

1. Barhishvili I. I. Psychologichni osnovy proforientatsii I profesiynogo samovyznachennya: navch.-metod. posib. / I. I. Barhishvili; Pivdennoclovjan. in-t Kyjv. sav. un-tu. – Mykolajv: Atol, 2006. – 223 s.
2. Borodul'kina T. O. Vplyv obrazu profesii' na stanovlennja profesijnoi' identychnosti osobystosti / T. O. Borodul'kina // Problemy zagal'noi' ta pedagogichnoi' psihologii' : zb. nauk. pr. In-tu psihologii' im. G. S. Kostjuka APN Ukrai'ny / golov. red. Maksymenko S. D. – K., 2007. – T. 9, ch. 2. – S. 39–47.
3. Batarshev A. V. Bazovye psihologicheskye svojstva y profesyonal'noe samoopredelenye lychnosty : prakt. ruk. po psihol. dyagnostyke / A. V. Batarshev. – SPb.: Rech', 2005. – 208 s.
4. Batarshev A. V. Bazovye psihologicheskye svojstva i profesyonal'noe samoopredelenye lychnosty : prakt. ruk. po psihol. dyagnostyke / A. V. Batarshev. – SPb.: Rech', 2005. – 208 s.
5. Bodrov V. A. Psychologicheskie issledovanija problemy professionalizacij lichnosti / V. A. Bodrov // Psychologicheskie issledovanyja problemy formirovanija lichnosti professyonal'a / pod red. V. A. Bodrova [i dr.]. – M. : Institut psihologii AN SSSR, 1991. – S. 3–26.

6. Rubinshtejn S. L. Problemy obshej psihologii / S. L. Rubinshtejn. – M.: Pedagogika, 1973. – 424 s.
7. Abul'hanova-Slavskaja K. A. Strategija zhyzni / K. A. Abul'hanova-Slavskaja. – M.: Mysl', 1991. – 299 s.
8. Tatenko, N. O. Psihologija profesijnogo vyboru / N. O. Tatenko // Osobystisnyj vybir: psihologija vidchaju ta nadii' / za red. T. M. Tytarenko. – K.: Milenium, 2005. – Rozd. 13. – S. 294–323.
9. Markova A. K. Psihologija professionalizma / A. K. Markova. – M.: Znanie, 1996. – 308 s.
10. Zeer E. F. Psihologija professij : ucheb. posob. dlja stud. vuzov / E. F. Zeer. – 2-e izd., pererab., dop. – M.: Akademicheskij Proekt; Ekaterinburg: Delovaja kniga, 2003. – 336 s.
11. Kuz'mina N. V. Problemy povyshenija professionalizma pedagogov / N. V. Kuz'mina, A. A. Rean // Voprosy psihologii : zhurnal / gl. red. A. M. Matjushkin. – 1989. – № 5. – S. 180–189.

N.Y. Hotsuliak, O.V. Babeliuk. Methodological bases of analysis of the professional self-analysis problem. The article is a review of methodological foundations of the problem of self-analysis in general and in particular professional. The problem is based on the theoretical analysis of the literature. The experimental research of the description of different types of self-analysis is conducted, and their content and devices are defined. So, professional self-analysis can be determined as independent self-realization which is reached through the process of self-development. Many different ways were used for description of this aspect; but we have resumed that the problem of the professional self-analysis is very popular now. Grounds for using of application of psychosemantic methods to the research of managers' consciousness were proved. Research groups with low, medium and high level of development of self-analysis were highlighted. Statutory performance levels of self-analysis were determined by the methods. Based on the descriptive statistics obtained by these methods, the estimation of normality description of data across all scales techniques and the correspondence between test scores and levels of self-analysis were investigated. The article also deals with the analysis of the following approaches to the concept of identity, namely: philosophic and psychological, anthropological, psychoanalytical, behavioural, approach of symbolic interactionism, constructive, existential-humanistic, philosophic-cultural, social, social-psychological, acmeological. Also the concepts of identity, identification, identifying are reviewed.

Key words: methodology, determination, self-analysis, professional self-actualization, the psychological factor, individuals, improvement, professionalizm.

Отримано: 12.12.2013 р.